

הנריאטה – איילת הבית דמות הרעיה ברומן שירה מאת ש"י עגנון

זיוה שמיר

א. הנריאטה 'האם הגדולה'

הנריאטה, אשת מנפרד, היא דמות יחידאית שלמיטב ידיעתי אין לה אחות בדמותה בספרות העברית החדשה, בהיותה כעין גלגול מודרני של אלות פריון קדמוניות, מוקפות בעוללים ובצמחייה רעננה ומבלבלת.¹ הנריאטה, רעיה נאמנה לבעלה, מגדלת באהבה אין קץ את פרי בטנה ואת פרי גנה. אמנם היא מכנה את עצמה בכינוי המזלזל 'עץ יבש' (עמ' 84), פורשת מחיי אישות וישנה בחדר משלה, ולא במיטת הכלולות הזוגית, אך בכל פעם שבעלה קרב אליה (פעם אחת ביום הולדתו ופעם שנייה בעת ביקורם אצל בתם הבכורה בקבוצת אחינועם, ביקור שבו הועמדה לרשות בני הזוג הרבסט מיטה אחת בלבד) היא מגלה, להפתעתה הגמורה ולהפתעת כל סובביה, שהיא מעוברת. דבריה האוטו-אירוניים בדבר זקנתה המוקדמת, וכן עדויותיהם של בעלה ושל המספר הכול-יודע המתבונן בדמויות מן הצד, מלמדים שדמותה היא דמות של אישה לאה ונבולה למדי, שאיבדה זה מכבר את נשיותה ואת רצונה להתייפות ולשאת חן בעיני בעלה. כאמור, תדמית זו שלה כשל עץ סתווי העומד בשלכת עומדת בניגוד גמור לפוריותה המדהימה, המתבטאת בשני היריונות תכופים הפוקדים אותה בגיל העמידה. היא אף מנוגדת לגן הפורח המקיף את ביתה, מעשה ידיה להתפאר.

* המאמר הוא פרק מתוך ספרה החדש של פרופ' זיוה שמיר שירה חדשה (מה זאת אהבה לפי הרומן שירה מאת ש"י עגנון), שיראה אור בקרוב בהוצאת 'ספרא' של איגוד הסופרים בשיתוף עם הוצאת הקיבוץ המאוחד.

¹ אפשר שהיא גלגולה הריאליסטי ה'נמוך' של עשתורת המיתולוגית, אהובת לבו של גיבור הפואמה הפאוסטיאנית 'מנפרד' מאת הלורד ביירון.

כאמור, דמות כזו של אִם גדולה ופורייה, מוקפת עוללים כעשתורת, אינה מצויה בספרות העברית החדשה.² ייתכן ששמה של רעייתו המסורה והנאמנה של עגנון – אסתר, שם שמקורו בשם הכנעני עשתורת – גרם לתיאורה של דמות אימהית 'גדולה מן החיים', מוקפת בילדים, יולדת, מצילה נפשות ודואגת לרווחתם של עמה ושל האנושות כולה.

עגנון לא יכול היה לפגוש דמות כדוגמתה בספרות העברית, אך יכול היה למצוא גיבורה בדוגמתה בספרות הסקנדינבית בת זמנו. בשנת 1947, כשנה לפני פרסומם של הפרקים הראשונים של הרומן שירה, יצא לאור תרגומו של מנשה לוינ לרומן הנודע **בת אדם**, טרילוגיה מאת הסופר הדני מרטין אנדרסן נקסה (*Nexø*), ובאותה שנה עצמה הופקה גם גרסתו הקולנועית של רומן אָהוד זה, שעוררה מחלוקת בשל סצנות עירום נועזות ששולבו בה. בארץ היה הספר עד מהרה לרב-מכר, ובהדפסותיו החוזרות נקרא שמו **דיטה בת אדם**. זהו סיפורה, הנוגע ללב והמעודד כאחד, של בת בלי אב שהחיים התאכזרו אליה אך קשׁייהם חישלה והפכה לסמלה של האישה המיניקה והמעניקה – אימא-אדמה. דיטה טיפלה כל ימיה בילדים ואף היניקה ילדים נטושים, גם לאחר שתינוקה שנולד לה מבן אדוניה, בעל האחוז, נלקח ממנה. הנריאטה הקוראת לבתה התינוקת שָׁרה על שם סבתא סְרפינה מזכירה את דיטה בתה של סְרינה: שתיהן מתעברות פעמיים במהלך הרומן, בכל פעם לאחר ליל אהבה אחד; שתיהן מעניקות חום ואהבה לילדיהן, אך גם לילדי הזולת, הָזר והאחר (הנריאטה מלמדת את שכנותיה הערביות כיצד לטפל בילדיהן וגם האימהות הצעירות בקבוצת אחינועם נעזרות בה ובידע שלה בגידול הילדים). שתיהן בנות אדם – *Everywoman* – אישה ו'אִם כָּל חַי' שנתקיים בה הפסוק 'בְּעֶצֶב תֵּלְדִי בָנִים'. מותר לשער שעגנון הכיר את הרומן הסקנדינבי הזה, שכאמור היה בתרגומו העברי ספר פופולרי עד מאוד בשנה שקדמה לפרסום פרקיו הראשונים של הרומן שירה (ומאוחר יותר אף זכה למהדורות חוזרות), והושפע ממנו בעת שעיצב את דמותה של הנריאטה, דמות 'האם הגדולה', שכל חייה מוקדשים לבעלה ולילדיה והיא מרימה ללא הרף תרומה ללא-תמורה לכל הזקוקים לעזרתה ולעצותיה הטובות.

² יוצאת מכלל זה היא דמותה האוקסימורונית של הנמענת גיבורת שירו של אלתרמן 'פגישה לאין קץ', שהיא גם אהובה מושכת ומחוזרת, סגורה בארמונה מוקפת גן וחומה, וגם אִם מוקפת עוללים כאילו הייתה מין אלילת פריז כנענית, וכדברי הדובר אליה: 'אֶלֶּהִי צִנִּי שְׁאֵת לְעוֹלָלֶיךָ / מִעֲנִי הָרֵב, שְׁקִדִּים וְצִמּוּקִים'.

בדמותה של הנריאטה הרבסט יש גם פן יהודי, הגם שחינוכה של הדמות האמימה הזאת וערכיה נרכשו בגרמניה הוויימרית, ואין היא מכירה כלל את התרבות העברית (שירי גתה ושילר, רילקה וגאורגה אהובים עליה ונהירים לה, אך לא שירי ביאליק וטשרניחובסקי, שבנותיה לומדות במערכת החינוך הארץ-ישראלית). אמנם הנריאטה היא כעין *Erdmutter* (אימא-אדמה) שהגיעה אל הספרות העברית היישר מן המיתולוגיה הסקנדינבית או הגרמנית-הטבטונית, ובתה התינוקת 'יודעת שמלבה של אמה התינוק צומח, כפרחים שצומחים מבטן האדמה' (עמ' 373). אולם חרף תיאוריה האליליים יש בה קווי היכר לא מעטים מדמותה של האם היהודייה ומדמותה של הרעיה-השכינה שממקורות ישראל, המתוארת תכופות כאישה השרויה בפרישות מבעלה. 'איילה' – תרגום שמה של הנריאטה – היא שם נרדף לכנסת ישראל, או לשכינה, שעל מנגנוני הפרייה שלה ועל עופר האיילים הבוקע מרחמה מסופר בספר הזוהר (לא במקרה הבת הבכורה לבית הרבסט נקראת בשם זוהרה). כדי לסייע לאיילה ללדת את פרי בטנה צריך הנחש להפשיה באיברי הרבייה שלה, ואז נפתח רחמה, וילדה יוצא לאוויר העולם. ברמת הפשטה גבוהה יותר אפשר להכליל ולומר שסיפור האיילה-השכינה מלמד את קוראיו שכל מהלך היסטורי חשוב וכל יצירה בחסד עליון זקוקים גם ליצר הרע כדי שיצאו אל אוויר העולם ויראו את אורו, בחינת 'מצווה הבאה בעברה'.³

בפתח הרומן שירה מסופר כי הנריאטה, אשת מנפרד הרבסט, שכבר בלטה ונתרפטה מזוקן (אף שהיא בסך הכול בשנות הארבעים המוקדמות של חייה), נכנסת לבית החולים לילדות, ובעלה פורש ממנה (עמ' 9, 19). המשפט הראשון שהיא משמיעה באוזני בעלה, עם היכנסה לחדר הלידה, הוא: 'אני פורשת ממך' (עמ' 9). הנריאטה זקוקה למיילדת שתסייע לה בלידה המאוחרת שנתרגשה עליה, שכמוה כלידה של אישה מבכירה, או אפילו קשה ממנה. לידתו של בן הזקונים – בתום היריון נוסף, אף הוא בלתי צפוי, שעתיד לפקוד במהלך הרומן את בני הזוג הרבסט לאחר שהיו בטוחים שהנריאטה כבר נפטרה מחשש היריון ונעצרה מללדת – באה ליולדת בקלות ובמהירות, ללא נוכחותה של המיילדת שירה ואף ללא ידיעתה. סמוך ללידתו של הבן גבריאל האחות שירה נעלמת מן האופק, וכל ניסיונותיו הרבים של מנפרד הרבסט לאתרה ולחדש את קשריו עמה עולים בתוהו. לפי נוסח גנוז של הרומן גם הרבסט עצמו נעלם לאחר טקס ברית המילה

³ ראו למשל ישעיה תשבי, משנת הזוהר, א, ירושלים 1957, עמ' רלט.

של בנו ומצטרף לשירה הכלואה בין כתליו של בית המצורעים, לאחר שלא חסך זמן ומאמצים לגלות את מקום הימצאה.

נרמז שהאחות המיילדת שירה, חרף מקצועה הרפואי-הסיעודי, מייצגת כאן את כוחות הטומאה – את כוחות הסטרא אחרא הדמוניים, שמקורם ב'צד שמאל' וב'מידת הדין'. מתיאוריה עולים שוב ושוב מאפיינים קפטייליים-נחשיים, המעידים על סגולות המרפא האצורות בה (הנחש הכרוך על מטה אֶסְקֶלְפִיוס הוא כידוע גם הסמל והלוגו של מקצוע הרפואה), אך גם על אופייה המפתה והמדחף. ואכן, האחות המיילדת שירה מתגלה כאישה פתיינית כנחש פתן הנכרכת סביב קרְבֶּנָה ואינה יודעת גבולות של מוסר מה הם: בעוד הנריאטה הרבסט מתהפכת בציקָיָה בבית היולדות וזקוקה לעזרת מיילדת, האחות הנועזת מזמינה את בעלה של היולדת, ההיסטוריון ד"ר מנפרד הרבסט, אל חדרה ומפתה אותו אל יצועה למעשי עגבים כאילו אין הוא בעלה של המטופלת שלה וכאילו אין הוא אבי הוולד שעתידי באותו לילה להגיח אל אוויר העולם. בסיפור הקבלי המלווה את הסיפור דמוי המציאות, שירה המיילדת – כנחש וככוח של פיתוי ודין – ממלאת את תפקידה המיתי, שתורת הסוד והמסתורין העניקה לה. עגנון בגאונותו מיזג את נשיכת הנחש עם תפקידה של המיילדת, המזרזת את הלידה, וכך הציג את שירה כ'דו-פרצופין' – גם מצִדָּה הדמוני וגם מצִדָּה המלאכי והאלטרואיסטי.

חוסר המוסריות של שירה והאָגואיזם הנאור של הרבסט חוגגים אפוא 'ליל ולפורגיס' סוער בחדרה של שירה בצל תמונת הגולגולת המקברית סימפוניית המוות של בקלין (*Böcklin*), התלויה על הקיר (עמ' 25). תמונה זו, שבה מתואר האמן הצעיר שהמוות נושף בעורפו בדמות שלד אדם בעל גולגולת, מרמזת על קוֹצֵר חייו של האדם ומעודדת את הרבסט, בעל השם הסתורי, 'לתפוס את היום' (*carpe diem*) – כמאמר הפתגם הלטיני שגרסו העברית היא 'אֶכּוֹל וְשָׁתוּ כִּי מִקֹּחַ נָמוּת' (ישעיה כב, יג). שירה אכן מאכילה את הרבסט ומשקה אותו יין שִׁכּוֹר, ואחר כך גוררת אותו למעשי אהבים, אגב בגידה ללא כל נקיפות מצפון באֶמוֹן שנתנה בה המטופלת שלה, המתייסרת כל אותו הלילה בצירי לידה, ומפתה את בעלה להתעלס אֶתָּה באהבים. בקטע גנוז של הרומן משובץ הפועל הנדיר 'להתעלז',⁴ אחי הפועל 'להתעלס', המעלה כמדומה את יִזְכֵּר הפסוק 'פֶּן תִּשְׁמַחְנָה

⁴ שימושים מודרניים בשורש על"ז בבניין התפעל יכול היה עגנון לפגוש בספרות העברית החדשה, למשל בסיפורו של יוסף חיים ברנר 'מכאן ומכאן': 'חבורות-הצעירים המתעלזות'

בְּנוֹת פְּלִשְׁתִּים פֶּן תַּעֲלֶזְנָה בְּנוֹת הָעַרְלִים' וההופך את שירה ה'גברית' וה'גבוהית' (עמ' 7) במשתמע לאישה זרה מבנות הנפילים הפְּלִשְׁתִּים (גם פשטות הליכותיה ומנהגיה הפיליסטריים הופכים את האחות המיילדת שירה לאחת מבנות הערלים הפלשתים). ואכן, האֶפִּית 'אישה זרה', הטעון בתנ"ך ואצל חז"ל בהשתמעויות של גנאי (כגון בפסוק 'לְהַצִּילָךְ מֵאִשָּׁה זָרָה, מִנְּכַרְיָה אֲמָרְיָה הַחִלְקָה'. משלי ב, טז), מצוי ברומן פעמים אחדות, בדרך כלל בהקשרים מיניים מאיימים (עמ' 212, 253, 326, 475).

אמנם אין ההתעלסות (או 'ההתעלזות' בלשונו של הרבסט) שהתרחשה בחדרה של שירה מתוארת בתמונות חשופות, גלויות ומפורשות, אך אין ספק שהיא אירעה במציאות, ולא בדמיון או בחלום. בשלב זה של חייו היה עגנון יהודי שומר מצוות, וחסך מעצמו ומקוראיו תיאורים שהצנעה יפה להם. על כן אין הרומן מגולל גלויות ומפורשות את קורותיו של אותו ליל עגבים. ואולם, הרבסט המבוהל מגלגל בראשו בדרכו הביתה תרחיש עתידי שלפיו שירה גְּנְבָה את זרעו, הרתה לו והיא עתידה לדרוש ממנו שייטול אחריות למעשיו ויישאנה לאישה. הוא מרגיע את עצמו ומשכנע את עצמו שאישה מודרנית ואֶסְרֵיבִּית כמוה יודעת לדאוג לעצמה ולשאת בתוצאות מעשיה (יש בארץ מקומות, אומר הרבסט בלבן, שכבר גדלים בהם ילדים חד-הוריים, ללא אב תומך ומפרנס, וכוונתו ככל הנראה לקבוצות ולקיבוצים, שבהם שֹׁרֵר כידוע חופש מיני, כמתואר בפרקי קבוצת אחינועם, הקיבוץ שאליו הצטרפה זוהרה, בתם של מנפרד והנריאטה). דמיונה של שירה לתמרה, בתם של מנפרד והנריאטה הרבסט, (שתיהן זוכות לתואר 'גבוהית' [עמ' 7, 88] ושתיהן שומרות באדיקות על חיים עצמאיים, ללא גבר שיתמוך בהן וימלוך עליהן) מעלה באוב את סיפורה של תמר אשת עֶר, שהוליכה שולל את חֲמִיָּהּ יהודה וגנבה במרמה את זרעו.

למרבה האירוניה, הנריאטה התמימה והסובלנית אינה חוסכת מחמאות מהאחות שירה והיא משוכנעת כי המיילדת, שנקרתה בדרכה בבית החולים, אינה אלא מלאך מושיע שנשלח אליה ממרומים לסייע לה בשעותיה הקשות. היא אינה חושדת לרגע בכך שבזמן שהיא עצמה התייסרה כל הלילה בחבלי לידה, האחות שירה 'טיפלה' היטב בבעלה, ולא בה. ובצווארו של מי יש לתלות את הקולר? האם

(כתבי ברנר, א, תל אביב תשכ"ד, עמ' 324). וראו גם: 'כולם שוחקים ושמים ומתעלזים' (סיפורי יצחק שנהר, ג, ירושלים 1960, עמ' 433).

האשמה מוטלת על האחות שירה ועל הליברליות הגמורה שהיא מפגינה בעניינים ש'בינו לבינה'? האם האשמה נעוצה בפסיביות של הרבסט הנגרר אחרי האחות המתירנית וחסרת הגבולות ונסחף לרגעי התעלסות לווהטים, תוך כדי שהוא שוכח לשעה קלה את חובותיו כלפי משפחתו, ובמיוחד כלפי אשתו המתיסרת? למען הדיוק והאיזון ראוי לציין שלאורך הרומן נרמז שוב ושוב שגם להנריאטה יד במצב האנומלי שמתהווה בפתח הרומן: הנריאטה המזדקנת הן מאסה כבר בחיי אישות, ולא אחת ניכר שהיא דוחפת את בעלה לזרועותיהן של נשים אחרות – ספק ברצינות ספק בצחוק – כדי שייתן לה מנוח (עמ' 41, 42–43, 49, 51 ועוד). באחת הפעמים היא אפילו מודה, בבדחנות שאינה נטולה גרעין של אמת, שאילו השתייכו היא ובעלה לעדת התימנים היא הייתה יוצאת לבקש לו אישה אחרת, צעירה ונמרצת ממנה (עמ' 209). היא אף מציעה לו לאכול ארוחה בשרית, ולא צמחונית (עמ' 35), ולהזמין לארוחה את האחות שירה לאות תודה על עזרתה, ויש בכך אירוניה דקמטית כפולה ומכופלת: הקורא יודע היטב שבעלה של הנריאטה כבר טעם את טעם בִּשְׂרָה של שירה, שעליה הוא שָׁר כאחוז דיבוק את השורה 'בְּשֹׁר בְּבִשְׂרֶךָ לֹא בְּמִהְרָה יִשְׂכַּח' (עמ' 68, 163, 164, 176, 201, 249, 452 ועוד), הלקוחה משירו של ש. שלום. הקורא אף יודע במי 'טיפלה' האחות שירה כל אותו הלילה.

בבוקרו של יום, לאחר לילה שכולו צירים וחבלים ובעוד הנריאטה היולדת שוכבת במיטתה וחובקת בחיקה את בתה הרפה שָׂרָה, היא מגלה להפתעתה שמישהו טרח והביא לה בחשאי זֶר פרחים. האם חשה האחות שירה רגשות אשמה, וביקשה לכפר על עוונה? האם ביקשה לטשטש את חטאה השטני ולהעמיד פני מלאך מיטיב ומושיע? האם תמדה לצון, וביקשה לקנטר את הרבסט על מעשיו הלא מוסריים בליל אמש, והביאה פרחים במקומו? האם הביאה פרחים מבלי להתחבט בחיבוטי נפש ומבלי להתייגר בייסורי מצפון? כך או כך, בקניית זר הפרחים ליולדת מילאה האחות הגברית תפקיד גברי שלפי מיטב הסטראוטיפים המגדריים מוטלים על הגבר, אבי הרך הנולד, ולא על האחות המיילדת. הרבסט, ולא שירה, היה אמור להביא את זֶר הפרחים אל מיטתה של היולדת, וחילוף התפקידים המגדריים הוא לייטמוטיב שעתיד ללוות את הרומן כולו, שהרי בעיני הרבסט 'שירה נדמית הייתה כחצי גבר' (עמ' 316).

כאן, כבמקומות רבים לאורך הרומן, נוצרים מעמדים אבסורדיים של 'עולם הפוך', מעמדים ספוגי אירוניה דקמטית, שבהם הקורא יודע יותר ממה שיודעות

'הנפשות הפועלות'. הנריאטה משוכנעת בכל לב ששירה היא סמל החסד והרחמים עלי אדמות, בעוד הקורא יודע אל נכון ששירה היא לילית, או *she-devil*, אחותה של הלילית מן הפרק 'על הרוחות' (ספר רביעי, פרק חמישה-עשר ברומן **תמול שלשום**): מין דמות-על של קדושה וקדשה כאחת, אישה גברית חסרת כל גבולות ומגבלות, שפיתתה את מנפרד להתעלס עמה באהבים בעוד אשתו הנשית, הטובה והמסורה, כורעת ללדת. אך מאחר שכאמור עגנון אינו מאפשר לקוראיו ולפרשניו לקבוע כללים והכללות שאין בצדם יוצאים מן הכלל, נזכיר כאן כי שירה איננה אך ורק דמות שטנית, כפי שהוצגה בספרה של דינה שטרן בואי שירה, בואי, אשר היטיב לחשוף את צדה הדמוני של שירה אך התעלם מהיבטיה האלטרואיסטיים והמוארים של דמות זו.⁵ על צד החסד של שירה יעידו טיפולה המסור בחולים הזקוקים לה, נכונותה לחלוק את חדרה עם עמיתה הזקוקה לקורת גג, יחסה הידידותי וחסר המחיצות אל הקבצן הסובב באכסדרת בית החולים, התרחקותה ממנפרד הרבסט ומן האנושות כולה כדי למנוע הידבקות, יחסה ההומניסטי וחסר האפליה כלפי כל אדם הזקוק לסעד רפואי, ללא הבדל דת, מין וגזע. גם זר הפרחים שמביאה האחות שירה אל מיטתה של הילדת יכול להתפרש כמעשה אלטרואיסטי, ולא כמעשה אירוני, שהרי היא מביאה פרחים גם לאניטה בריק, המשוררת השוכבת על מיטת חוליה, וגם תבשילים מעשי ידיה היא מביאה לה (עמ' 247). אניטה בריק אומרת על שירה: 'אישה טובה שכמותה לא מצאתי' (עמ' 401), אך דווקא מדבריה אלו בזכותה של שירה מהדהדים הדיו של הפסוק המקראי המיזוגני 'אָדָם אֶחָד מֵאֵלֶּךָ מִצָּאֲתִי וְאִשָּׁה בְּכָל-אֶלָּה לֹא מִצָּאֲתִי' (קהלת ז, כח). ואם כן, שירה היא גם מלאך וגם שטן – דמות אוקסימורונית, מלאת סתירות ופרדוקסים, שפניה פני ינוס.

אמרנו שפירוש השם הנריאטה הוא 'איילה' (ולחלופין 'צבייה' או 'עופרה'), והדברים טעונים הסבר: שמות יהודיים כמו 'יהודה לִיב', למשל, נולדו מתוך זיקה מובהקת לברכת יעקב לבניו שבסוף ספר בראשית. למשל, הפסוק 'גִּזְרֵי אֶרֶץ יְהוּדָה' (בראשית מט, ט) הוליד את צמד השמות 'יהודה לִיב', שהאגף השני שלו פירושו 'אריה' ('לאו', 'לאון', 'לאוניד', 'ליב'); וכך גם הפסוק 'בְּנִימִין זָאֵב יִטְרֹף בְּבֶקֶר יֵאָכֵל עַד וְלַעֲרֹב יַחְלֹק שָׁלָל' (שם, כז) הוליד את צמד השמות 'בנימין זאב'; והפסוק 'נִפְתָּלִי אֵילָה שְׁלָחָה' (שם, כא) הוליד את צמד השמות 'נפתלי הרק' ('הירש', 'הָרֶק', 'הירשל', 'היינריך' או 'הנרי' הם מקביליו של השם העברי 'צבי'). כך

⁵ דינה שטרן, בואי שירה, בואי: תבניות עומק ב'שירה' לש"י עגנון, ירושלים 1992.

שמו של הירשל, גיבור הרומן **סיפור פשוט** (שאשתו וחברותיה המתבוללות-למחצה קוראות לו 'היינריך') רומז ל'הצבי ישראל'; וכך שמה של הנריאטה (=איילה), גיבורת הרומן **שירה**, רומז לכינויה של כנסת ישראל, המתוארת כאן בתקופה שבה סר חנה בעיני בעלה-בעליה הקדוש ברוך הוא, והוא פורש ממנה ונותן עיניו באחרות ('גירוש שכינה' או 'סילוק שכינה'). שוב, למען הדיוק ומלאות התמונה יש לזכור ולהזכיר שגם להנריאטה חלק באשמה: היא פורשת מבעלה, מזניחה את עצמה, אינה מתייפה למענו, אינה חולקת אִתּוֹ את מיטתה ואינה מתנגדת לכך שייקלע כפעם בפעם לפרשיות אהבים קלות ובלתי מחייבות עם נשים זרות (הנריאטה אומרת זאת אמנם בלשון רפה ומבודחת, אך בכל בדיחה יש כידוע גם גרעין של אמת). היא אפילו דוחקת בבעלה שיזמין את האחות המיילדת שירה לארוחה טובה במסעדה, מבלי שתשער שבעלה כבר בגד באִמּוֹן שנתנה בו וכי הוא והאחות שירה כבר ידעו איש את רעותו ושרויים בעיצומה של פרשת אהבים לוהטת. תפקידה הפסיבי של הנריאטה מדגיש את האקטיביות שבנשיכת הנחש של שירה. שתי הנשים זקוקות זו לזו לשם הבאת גאולה לעם ולעולם: לפי זוהר בשלח סיפור הנחש והאיילה נאמר בתוך מִצְרַיִם ים סוף בשביעי של פסח, בעוד המעוברת זועקת בחבליה והעובר הוא כעם ישראל הכלוא בים.⁶

כאשר הרבסט חוזר הביתה בפעם הראשונה מחדרה של שירה הוא מגלה שכנופיה של רועים ערביים פָּרצה פָּרצה בגדר בֵּיתוֹ (עמ' 31), ודומה שלא קשה להבחין שלפנינו פָּרצה כפולה ומכופלת: באותו ערב נבְּקָה סדק שלא במהרה יתאחה בחיי נישואיו המשמימים של 'גיבורנו' עם הנריאטה המזדקנת, שנפשה קָצָה בחיי אישות. עד אז גִּלְגַּל הרבסט את כל הרומנים שלו בדמיונו, רצה לממשם ולא הֵעֵז, והנה באה אישה נועזת, אחות מבית החולים לילודות, נטלה את המושכות בידה והזמינה אותו למיטתה, בעוד אשת נעוריו הלאה מתייסרת בבית החולים לילודות. בשובו הביתה לאחר הביקור הראשון אצל הילודת, הרבסט מתקן את עניבתו ש'סטה ממקומה' (עמ' 36), רמז לסטייה שסטה בליל אמש מדרך הַיָּשָׁר בשעה שְׁבִילָה בחדרה של האחות שירה (או שמא תיאורה של העניבה שסטתה ממקומה אינו אלא רמז מטרים לסצנת הולכתו לבית התלייה, בחלום הבלהות שהוא חולם בסוף הספר השני [עמ' 347]). כאשר הרבסט צועד בדרך מן האוניברסיטה העברית הביתה הוא מְבִיט במראָה שבחלון הראווה, ומגלה ש'העניבה ישבה במקומה, לא זזה לא לכאן ולא לכאן' (עמ' 109), רִמָּז להליכתו

⁶ תודתי נתונה לרות קרא-איונוב קניאל על הערה זו.

בדרך הישר. והנה, לקראת סוף עלילת הרומן הנריאטה מעירה לבעלה על שעניבתו 'סתורה ומעוקמת' (עמ' 506). הרבסט יכול אפוא להוליך שולל את סובביו בסיפורי הבדים ובתירוצים שהוא ממציא על איחוריו הליליים, אך עניבתו מעידה כאלף עדים על מצבו הנפשי האמתי. מעמדים סימבוליים כאלה מצויים ברומן מתחילתו ועד לסופו, ומתבטאים למשל באחת הסצנות האחרונות שלו כאשר הרבסט מושיט יד לחפיסה 'ליטול לו ציגרטת ונטל לו שתיים בבת אחת' (עמ' 509). ניכר שהוא מיטלטל בין 'אשת חוק' ל'אשת חיק', ומתקשה להחליט 'מי מִשְׁתִּיחֶן יָפֶה יוֹתֵר', כדברי המשורר, וליתר דיוק, אל מי משתייהן נפשו נוהה.

על הנריאטה נאמר: 'איכה תעמוד בצער לידה ואיכה תסבול כל השאר?' (עמ' 7). הנוסח מזכיר את נוסחו של ביאליק בשירו המאוחר 'אלמנות' (מתוך המחזור הכמו-אוטוביוגרפי 'יתמות' שנכתב בשנות השלושים), בתארו את אִמו הביולוגית, דינה-פריבה, שנתאלמנה מבעלה, 'צחק-יוסף ביאליק; ובמקביל את אלמנת בת ציון, שהיא כאמור כנסת ישראל, או השכינה, בדמות איילה מבויתת, טובה ונאמנה, שנהפכה בכורח נסיבות החיים הקשות לחיית טרף מדברית ומשולחת הנחלצת להגן על עולליה בחמת זעם והנאלצת לשחת את מידת הרחמים הטבועה בה ולשלח אותם לגורלם:

הִיְתָה אֵילַת הַבֵּית לַתֵּנֶת מְדַבֵּר זוֹלָלָה! [...] / אֵיכָה תִּלְמַד לְשׁוֹנָן וְאֵיכָה
תִּאָּלֵף אֶרְחוּתָן? [...] / אֵיכָה תִּנְדֹּ אֶל הַסַּמְבֵּטְיוֹן וְלֹא יִגְרְפוּ רִתְחָיו
הַדְּלוּחִים? / אֵיכָה תִּכְיֶן צַעֲדָה וְלֹא תִמְעַד בְּחֹשֶׁךְ וַחֲלָקִלְקוֹת?

הן בדמות האם 'אֵילַת הַבֵּית' במחזור השירים האחרון של ביאליק 'יתמות', שבתוכו משולב השיר 'אלמנות', הן בדמותה של הנריאטה (איילה, צבייה, עופרה) יש קווי היכר מדמותה של כנסת ישראל, שבעלה לעתים פורש ממנה ואפילו מְגַרֵשׁ אותה מעל פניו, או נוטה חסדו לאחרות – לנשים זרות האורבות לו בלילות ומפתות אותו להתעלס עִמָּן באהבים. ברומן שירה לפנינו תיאור של חיי נישואים שהתרפטו, אך נגד חוקי הטבע ונגד כל הסיכויים הנריאטה לעת זְקֵנָה הייתה לה עדנה. כְּשֶׁרָה אִמָּנוּ בשעתה היא יולדת שני ולדות לזקוניה לאחר שכבר איבדה את כל יצריה הליבידינליים, נתרחה מבעלה וחדלה לקיים עִמו חיי אישות. על סף גיל הבָּלוּת היא יולדת את בְּתָה שָׁרָה, אחות לשתי בנות בוגרות שעלו עם המשפחה מגרמניה והן כבר עומדות ברשות עצמן (אחת מהן כבר נשואה ועתידה לזכות את הוריה בנכד). אחרי שָׁרָה היא יולדת גם בן, בנם בכורם של בני הזוג הרבסט.

תיאור 'אַיִלַת הַבֵּית' בשירו של ביאליק (אֶפִּיתַט אוקסימורוני המצרף למהות אחת את האיילה המשולחת ואת בת הצאן המבויתת), ההופכת בכורח הנסיבות ל'תַּנַּת מִדְבָּר', הוא תיאור אוקסימורוני המִפְּלִיל את המחיצות שֶׁבֵּין האיילה המשולחת לבין בת הצאן המבויתת והופכן למהות אחת. כאשר אלתרמן כתב בשיר הפתיחה של **כוכבים בחוץ** (1938) את השורה 'וְכַבְשָׁה וְאַיִלַת תִּהְיֶינָה עֲדוֹת' הוא כָּרַךְ יחדיו חֲזִיה מבויתת וזוהי משולחת (ובמשתמע שני סוגים של נשים: אשת חוק ואשת חיק). הנריאטה היא עקרת בית ואשת חוק מסורה, היוצאת לא אחת את ביתה כדי להתרוצץ בחצוצת העיר בין המשרדים והבנקים לסדר לקרוביה היתרי עלייה. נראה שתפקידה הדואלי המורכב מצדיק את האֶפִּיתַט האוקסימורוני 'אַיִלַת הַבֵּית' שהעניק ביאליק בשירו 'אלמנות' לדמותה המרובדת של האישה, איילת האהבים שאיבדה את אוהבה, בריבוי פְּנִיָּה: כאם, כדמות מטריארכלית גדולה וכדמות השכינה המסוככת על גוֹזְלִיה באהבה ובדאגה.

תיאור דואלי ואוקסימורוני זה של 'אַיִלַת הַבֵּית' מעלה על הדעת את תיאורן של שתי האחיות היפות, בנות המלכים עֲרָפָה ורות, באגדה המעובדת 'מגילת עֲרָפָה' ('תוספת' פרי עטו של ביאליק למגילת רות המקראית), שהאחת דומה לחיית מִדְבָּר – לִבְכֶּרָה קלה ומשולחת; והשנייה – לאיילה צנועה וחדרה ('וַתֵּהִי עֲרָפָה הוֹלִלָה וְסוֹרְקֶת וְעֵצָת נֶפֶשׁ מְעוֹדָה כְּבִכְרָה קֵלָה, וְרוֹת הָיְתָה תִּמָּה וְצִנוּעָה וְחִדְרָה כְּאַיִלַת הַשּׁוּדָה'). הנריאטה של עגנון מגלמת באישיותה את הרעיה והאם הנאמנה, אשת הַחֵיל ועקרת הבית החרוצה ויִשְׁרֵת הדרך, איילת האהבים הצנועה שהזדקנה בטרם עת ונתרחקה מבעלה, אך בכל פעם שנתקרבה אליו היא מצאה את עצמה להפתעתה מעוברת.

יוצא אפוא שתפקידיה המסורתיים של הנריאטה כ'אם הגדולה', השופעת אהבה ופריון, דוחים את תפקידיה כאשת איש. היא מזדקנת בלא עת ומזניחה את עצמה: 'העלו פניה קמטים ולא השתדלה לחפות עליהם כשאר בנות גילה ולא נתנה דעתה לשֹׁפֵר עצמה לבעלה' (עמ' 13). היא אף יִשְׁנָה בלילות בחדר נפרד מִשֵּׁל בעלה, ודוחה את ניסיונותיו להתקרב אליה. עם זאת היא כאמור פורייה להפליא. אהבה בת לילה אחד, פעם אחת לאחר חגיגת יום הולדתו של הרבסט (עמ' 41) ופעם לאחר לינה בת לילה אחד באותה מיטה בעת שביקרו את בתם הנשואה בקבוצת אחינועם (עמ' 348), והיא כבר נושאת ברחמה עובר חדש (ילדו הרך של חוקר עֶקֶר שנעצר מִלָּדֶת בעבודתו הרוחנית וספר המחקר הבלתי גמור שלו מקופל בתיבה שבחדרו כעובר מת [עמ' 120] או מונח 'כביצה עזובה שלעולם

לא תבקע את קליפתה' [עמ' 173]). מול הנריאטה הפורייה, היודעת לטפח את לדיה ואת הצמחים המלבלבים שבגנה, ניצבת הרופאה ד"ר יוזפינה קרויטמאיר שעיקר עיסוקה בהפלת ולדות. בין שתי הנשים המנוגדות האלה ש'הר גבה ביניהן' (עמ' 319) ניצבת האחות המיילדת שירה, המסייעת להביא תינוקות לאוויר העולם, אך מעולם לא הרתה ולא העמידה ולדות משל עצמה.

לזיהויה של הנריאטה עם דמותה של השכינה, היא כנסת ישראל, תורם גם צבע עיניה. אמנם עיניה הכחולות ושְׁעָרָה הבהיר מעידים בראש ובראשונה על ארץ מוצאה, ובאזכורם התכוף יש משום שילוח חץ אירוני בחוקי הגזע ובאידיאל 'הגזע העליון' שנתגבשו אז בגרמניה, ארץ הולדתה של הנריאטה. הנריאטה הן נראית אֶרֶית פי כמה מאחדים מקברניטיה של התנועה הנאצית, שציידו בתורת הגזע, ואבותיה – בניו של 'עם לְבָדָד וְשֹׁכֵן וּבְגוֹזִים לֹא יִתְחַשֵּׁב' – בכל זאת קלטו כנראה קווי היכר אֶרֶיים במרוצת הדורות שבהם ישבו בגרמניה ויצרו מין 'אי גֶּנְטִי' משל עצמם.

ואולם, עיניה הכחולות של הנריאטה הופכות בצוק העתים לעיניים שחורות, וכאן מקבל התיאור הראלי ממד סמלי-מיתי: 'תלתה בו הנריאטה עיניה הכחולות שהפך אותן הייאוש לשחורות' (עמ' 353). תיאור זה מותח קווי אנלוגיה בין הנריאטה לבין דינה, גיבורת סיפורו של עגנון 'הרופא וגרושתו' (1941), שאף לה שְׁעָר זָהוּב ועיניים כחולות ההופכות לעתים, בהתגבר מידת הדין, לעיניים שחורות. בספר הזהיר ספירת מלכות, המכונה גם בשם 'בְּרָכָה', היא כעין התכלת – כצבע מימִי הברכה שאליה ניגר כל השפע מן העולמות העליונים. ואולם, לעתים נמסכת בה קדרות, ואז צְבֵעָה הופך תכול-שחור, כְּאוֹר הַתְּכּוֹל-שחור שבקצה פתילת הנר (ואכן תיאור עיניה הכחולות-שחורות של דינה חוזר ונשנה פעמים אחדות במהלך הסיפור).⁷

לפי ספר הזהיר, בשעה שהשכינה שרויה ביחסי קרבה והרמוניה עם הצד הזכרי של האלוהות, אזי צְבֵעָה תכלת, או לבן, והיא כלולה מכל הגוונים. כזה הוא צבע עיניה של חברתה ובת-דמותה של דינה, המבקרת בביתה וניכר שהיא שרויה ביחסים טובים והרמוניים עם בעלה: שְׁעָרָה זָהוּב כשְׁעָרָה של דינה, ועיניה כעין התכלת, בלא שעננה שחורה כלשהי תעיב על צְבֵעֵן הבהיר. כשמידת הדין גוברת בעולם,

⁷ ראו בספרי ש"י עולמות: ריבוי פנים ביצירת עגנון, תל אביב 2010, עמ' 251–252.

מתלהטת השכינה, ובהינתקה מן הספירות היא נעשית שחורה וקודרת, ללא שביב של אור על פָּנֶיהָ. ואכן, בפרק ד של הסיפור 'הרופא וגרושתו', לאחר שדינה פרקה מלבה את הסוד וגילתה לרופא שדברים היו לה עם אָחָר, והוא לא הוכיח אותה על כך, 'חזר השחוק לשעשע את שפתייה, אבל עיניה היו בלומות, כמי שיוצא מאפילה לאפילה'. וכן, במריבתם האחרונה, לאחר שדינה פקדה על בעלה 'שתוק, בבקשה ממך שתוק', היא ננעלת באחד מחדרי הבית, והרופא עומד לפני הדלת הנעולה 'עד שירד היום וחשכו הכתלים. עם חשיכה יצתה מחדרה חיוורת כמת'. היפוך הפסוק 'עַד שְׁיָפוּחַ הַיּוֹם וְנָסוּ הַצִּלְלִים' (שיר השירים ב, יז) מרמז שלא עת דודים לפנינו, כי אם תקופה של פירוד ושל סילוק שכינה.

הנריאטה, הנושאת על כתפיה את כל דאגות הבית, דואגת למנפרד בעלה כאילו הייתה אָמו, וחוקרת אותו אִם אכל ואִם יָשָׁן, ואכן בעלה קורא לה 'אימא' (עמ' 348). שירה, לעומתה, היא האישה המודרנית – העצמאית והמשוחררת, שאין עליה יָתֵמָה ומוֹסֵרוֹת וגם עקרונות המוסר שלה מפוקפקים למדי: היא חיה בגפה, מזמינה גבר נשוי לחדרה בעוד אשתו מתייסרת בחדר הלידה, היא אף מזמינה לחדרה גברים אחרים, שעליהם היא מספרת להרבסט, אולי כדי לעורר את קנאתו.⁸ שירה אף מעשנת במופגן ללא הרף, וכלל לא ברור מהו טיב יחסיה עם חברתה תמימה שאֵתָה היא חולקת את מיטתה. היא מדברת בסגנון גברי, חסר כל עידון נשי, וגוררת את הרבסט הפסיבי בעקבותיה (היא לוקחת את השפופרת לַיָּדָה ומוסרת אותה להרבסט, שמתקשה להפעיל את הטלפון הציבורי – סצנה טעונה בהשתמעויות סקסואליות, שהרי הצירוף 'כְּמִכּוּחַל בְּשִׁפּוּפֶרֶת' [בבא מציעא צא ע"א] הוא לשון נקייה לתיאור יחסי מין, ועגנון השתמש לא פעם במילה זו בכפל משמיעה). לעומת הנריאטה הרכה והתלותית, המנהלת את חיי נישואיה לפי הנהוג המסורתי והמקובל, שירה היא אישה עצמאית ואֶסְרֵטִיבִית שאינה זקוקה לגבר כדי לקיים את עצמה. הנריאטה כמוה כ'עץ החיים' ושירה הדמונית כמוה כנחש הכרוך על 'עץ הדעת'.

ב. הנריאטה אִם הַיִּיסוּרִים – *Mater Dolorosa*

הנריאטה (=איילה) מתוארת לאורך הרומן כמי שמתרוצצת ללא הרף בין פקידי הסוכנות, עורכי הדין ומנהלי הבנקים כדי להשיג את היתר העלייה הדרושים

⁸ אמנם גם סוניה מזמינה לחדרה את יצחק קומר, גיבור הרומן תמול שלשום, אך זוהי הזמנה תמימה למדי של צעירה רווקה המזמינה צעיר רווק.

לקרוביה הלכודים בגרמניה כדי לחלצם מציפורני הנאצים ולהעלותם ארצה. התרוצצותה המתמדת, דאגתה וסבלותיה גורמים לכך שתזדקן בטרם עת:

קפצה עליה זקנה והעלו פניה קמטים [...] נחקקו דאגותיה על פניה והעלו פניה קמטים [...] ומה שהחליטה דעתה בלילות עשתה ביום, רצה למשרדי הסוכנות ומהם לעורכי דין ומהם למשרד העלייה וממשרד העלייה למתווכים וליועצים ולסרסורים [...] הטילה על עצמה הנריאטה כל הטורח. (עמ' 13)

תיאור זה מזכיר אף הוא את תיאור האם-השכינה (המכונה 'אֵילַת הַבַּיִת' בשירו של ביאליק משנות השלושים 'אלמנות'), המתרוצצת כל הימים מבלי דעת כיצד תכלֵל את מעשֶׁיהָ ואיך תשרוד לאחר שאיבדה את בעלה:

נִפְתּוּלֵי אֵלֶּהִים נִפְתְּלָה יוֹם אֶת-מָרִי גּוֹרְלָה.
שָׁבְעוּ יָמֶיהָ רָגְזָה, וְלִילוֹתֶיהָ בָּהָלָה וּנְדוּדִים.
דָּאָגָה בְּלִתִּי סָרָה הוֹבִישָׁה מֶחָה וּלְשָׁדָה
וַתֵּן לָבָה בְּתִמְהוֹן-תָּמִיד. כִּיּוֹנָה הַמוֹמָה
הַתְרוֹצֵצָה כָּל-הַיָּמִים שׁוֹלָל, לֹא עֲנִין וְחִפּוֹן,
הַתְחַבֵּטָה בְּדִי רִיק וְלֹא מִצָּאָה יָדֶיהָ וְרַגְלֶיהָ.
הַשֹּׁחַר הַחֲרִידָה מִיצוּעָה וַיִּבְהִילָנָה לַעֲמֹל יוֹמָה,
וּכְשִׁבְטִי אֵשׁ הַרְדִּיפוּ עַד צֹאת הַכּוֹכָבִים [...]
כָּרַכְמוּ פָּנֶיהָ כְּלָמוֹת וּכְעָסִים הַקְדִּיחוּ דָמָה.
רָצְצָהּ, דָּכְאוּהָ יְגִיעוֹת שׁוּא [...] וּבִשְׁחָתָה כְּעוֹרֵב רַחֲמֵי אִם, שְׁלָחָה אֶפְרוּחָה מִקְנָה [...]

הפנים המכורכמות והגוף הרצוץ של האם בשירו של ביאליק מזכירים אפוא את תיאורה של הנריאטה המתרוצצת בימים ונאנחת בלילות. דימויה של האם בשירו של ביאליק 'ליוֹנָה הַמוֹמָה' (וריאציה ביאליקאית של הניב הידוע 'יונה הומייה'), המתחבטת לריק ואינה מוצאת מנוח לכף רגלה, שייך אף הוא למערכת הדימויים ששימשו בספר הזוהר לתיאור השכינה. כך, למשל, בשירו של ביאליק 'בעיר ההרְגָה' מתוארת השכינה כציפור כלאיים – יונה-עורב – המתחבטת ומתחבטת באין מנוח: 'וּשְׁכִינָה שְׁחָרָה אַחַת, עֵיפַת צֶעַר וַיִּגְעַת כָּח, / מִתְלַבֵּטֶת פֶּה בְּכָל-זֵנוּת וְלֹא-תִמָּצָא לָהּ מָנוּחַ, / רוֹצָה לְבָכוֹת – וְאִינָה יְכוּלָה, תִּפְצָה לָנֶהֱם – וְשׁוֹתֶקֶת'.

השכינה המכוננת דומה ליונה מפרשת המבול שלא מצאה מנוח לכף רגלה, אך היא מתוארת כאן כציפור שחורת כנף, המתחבטת באפלת הגיהינום ומתלבטת שם בכל זווית. האם לפנינו תיאור של יונה או תיאור של עורב שחור כנף, כפילה הניגודי של היונה מפרשת המבול, המרחף מעל לפגרים? השכינה (בכפל פניה כעורב-יונה) מצטרפת בפואמה 'בעיר ההכה' אל בעלי הכנף הקודרים והאפלים, המעופפים בחשכת האנורה-האורורה; ובשיר 'אלמנות' האם האלמנה (אלמנת בת ציון) מתגלה אף היא כיונה וכעורב גם יחד (הדיאלקטיקה הזאת מצויה בתיאורי השכינה שבספר הזוהר). האם הביולוגית, האם המטריארכלית מספר בראשית שנתעלתה למדרגה של סמל לאומי, ואתן גם כנסת ישראל, הלוא היא האומה, מתלכדות כאן יחדיו למהות מכוננת אחת בעלת ממדי ענק מיתולוגיים. ואכן, כשהנריאטה מתמלאת דאגה לבתה זוהרה היא מתוארת כאם ש'נפשה שוטטה ומעופפת כציפור חדה' (עמ' 275).

הנריאטה, שכבר מאסה בחיי אישות וחדלה למלא את חובותיה כלפי בעלה, מתוארת אף היא בדמותה של שכינה עייפה וזקנה, הנושאת את סבלותיה כל הימים ונאנחת בלילה מכובד דאגותיה. היא ממליטה וממלטת – מתייסרת בלידותיה המאוחרות ובמאמציה הסיזיפיים להשיג 'צ'רטיפיקטים' שימלטו את קרוביה מגרמניה. בעלה אינו שותף לשליחות שהעמיסה על כתפיה – להשיג לקרוביה ולקרוביו היתרי עלייה. הוא שקוע כל היום בניסיון להשלים את יצירותיו הבלתי גמורות (ובשעות הפנאי ובלילות הוא מנסה לפצות את עצמו על תסכוליו בחיפוש אחר פרשיות אהבים). חיי הנישואים של מנפרד והנריאטה אינם מעידים על שוויון. להפך, הנריאטה דואגת לכל מחסורו של בעלה, והוא פטור כל ימיו מאחריות לסדרי הבית, כחתן ביום חופתו. היא מתרוצצת בעיר מתוך דאגה נואשת לקרוביה שנשארו בגרמניה, והוא משוטט בעיר כדי לחלץ את עצמותיו לאחר יום תמים של עבודת סרק וכדי לנהל שיחות בטלות עם מכר זה או אחר, או עם צעירה נאה כלשהי שנזדמנה לו בדרך הילוכו או בבית הקפה.

מערכת היחסים בין בני הזוג הרבסט מזכירה את הזוגיות המתוארת בשיר הסתי של ביאליק 'בנכר', המתאר בגלוי את האתרוג והלולב, שניים מארבעת המינים שבסופה, ובסמוי – את חיי הנישואים הבוגרים, המאכזבים ונטולי האשליות של זוג פליטים: של אישה מלאת גוף ולאה, דמוית אתרוג, ושל גבר גבוה ועגמומי, דמוי לולב, שטעמם נמר והודם נפגם:

החולמים הָמָה על גַּי הוֹד, / על שְׁמִי מוֹלֶדֶת נְצוּרִי לָבָם? / אִם עֵינֶיךָ
נִפְשָׁם לְנוֹד וְנִדּוּד, / זוּ הִכְהוּ עֵינֶם, הוֹבִישׁוּ אֲבָם? // אוּ חֲלוּם יִחְתֶּם כִּי
אֶפֶס חָג, / כִּי רַק לִמְצָעַר מִזֶּלֶם זֶנְגָם: / הִקְשֶׁר הִתֵּר וְרִיחָם פָּג, / מְרָאֵיהֶם
נָמַר וְהוֹדָם נִפְגָּם.

בשירו של ביאליק, שחרף תכניו הבוגרים והמפוכחים (שכמדומה מגלים טַפַּח מעולמו האישי של מחברו) שובץ בין שיריו לילדים, מתוארים בני זוג השרויים בסתיו חיייהם והמתגוררים בסוכה (או במלון אורחים שבו הם משתכנים עד יעבור זעם). התקופה היא עדיין תקופת הסתיו, אך החורף הקר והשקיעה כבר אורבים להם מאחורי הכותל, וכדברי המשורר במכתב לרעהו מרדכי בן-עמי, שבו השתמש באפיוני העֶרְבָה מִבֵּין ארבעת המינים שבסוכה: 'ובחיי הפרטיים אין ריח ואין טעם [...] וקצתי בחיי'.⁹

גם מנפרד והנריאטה הרבסט הם זוג פליטים סתווי, עייף מנדודים, שעזב את אירופה השוקעת ועתה הוא מבקש להכות שורש ולמצוא בית קבע במולדת החדשה (חלף הסופה המסמלת את הנדודים במדבר העמים). כמו האתרוג והלולב בשיר הסתיו הביאליקאי השניים שונים זה מזה בתכלית: הנריאטה מרושלת האיברים (אחרי הלידה כרסה עדיין תפוחה כשל אישה הרה) הזדקנה בטרם עת, איבדה את חיוניותה ואת יופייה, אך לא את תקוותיה; ואילו מנפרד הגבוה ודק הגזרה שימר את מראהו החיצוני הצעיר ולא איבד את שְׁעֵרו השופע, אך נתמלא חרדות מחרמשו של מלאך המוות. את שירו הסתווי 'בִּנְכָר' פרסם ביאליק בשנת תרפ"ו, כשנתיים לאחר שעלה ארצה ולאחר שנתקררה ידידותו עם עגנון מן התקופה שָׁבָה נענה המשורר הלאומי להפצרותיו של הסופר הצעיר, והגיע מברלין לבאד הומבורג להתגורר בשכנות לעגנון ולרעייתו אסתר. ייתכן שתיאור חיי הנישואים המרופטים, הכלול בשירו של ביאליק (אחד משירי הסתיו הרבים שלו – ה'קִנּוּנִים' והקלים), השפיע על תיאור נישואיהם הסתוויים של בני הזוג הרבסט, שכבר פרשו זה מזה ('הניחה הנריאטה את ההדסים כמות שהם באגודתם ופשטה את בגדיה [...] ובירכה את מנפרד בליל מנוחה והורידה את עפעפיה על עיניה ובאה עליה שינה ונתנמנמה' [עמ' 341]).

⁹ איגרות ח"נ ביאליק, ב, תל אביב תרצ"ח-תרצ"ט, עמ' מו-מז.

מערכת היחסים בין בני הזוג הרבסט יפה מבחון, אך העובש כבר פֶּשָׁה בה. בזמן ביקורו של טגליכט בביתם, מנפרד מכריז ואומר: 'מניח אני את כל הנשים שבעולם ואיני אוהב אלא את הנריאטה', והנריאטה עונה בצחוק: 'פרד, כל השומע יחשוב שיש לך עסק עם נשים', ובפנותה לטגליכט היא אומרת: 'שב, טגליכט, שב. אי אתה צריך לחוש מפני סצינות סטרינדברגיות' (עמ' 143). כוונתה של הנריאטה למחזהו של יוהן אוגוסט סטרינדברג מחול המוות משנת 1900.¹⁰ במחזהו של סטרינדברג מגיע אוֹרְחָ לביתו של זוג הנשוי לכאורה באושר זה שנות דור. בהדרגה מתגלה שהחזות האידילית שבני הזוג מפגינים כלפי האורֵחַ איננה אלא אחיזת עיניים, ולמעשה הם חותרים זה נגד זה ורוצים לחסל איש את רעהו. על טגליכט נאמר שאינו נוהג לבקר אצל אחרים 'מפני הקומדיות ומפני הטרגדיות. קומדיות שמראים הם הזוגות לפני האורחים וטרגדיות שהאורח רואה אצלם' (עמ' 312).

לנגד עיני הצופה מתגלה משפחה 'יציבה' ו'מוצקה' ברגעי התפרקותה האחרונים. גם נישואיו של מנפרד הרבסט שְׁלוּיִם לכאורה וסעורים בפנימיותם. הפגנת האהבה המדומה שלו להנריאטה שהוא עורך מול עיניו המופתעות של טגליכט נועדה לחפות על כך שרק יום קודם לכן נפגש הרבסט עם טגליכט בשובו מחדרה של שירה, ושִׁמַּח על פגישה זו שסיפקה לו תירוץ מושלם למעשיו הנלוזים: אם תשאל אותו הנריאטה היכן בילה את שעות הלילה, חשב לעצמו, יאמר לה שנפגש עם טגליכט (וכשהיא סוף-סוף שואלת אותו מדוע איחר לשוב הביתה, מנפרד מוצא תירוץ יצירתי ומספר לה שטגליכט גרר אותו לאימוני 'ההגנה' ומשביע אותה ברוב עֲרֵמָה שלא תספר על כך לאיש, אף לא לטגליכט עצמו, מפאת סודיותם של אימוני המחתרת [עמ' 144]).

הנריאטה דואגת כאמור לכל המלאכות הארציות: מגדלת את הילדים, מפקחת על עבודת העוזרת, מבשלת, מטפחת את הגינה, ומתרוצצת בין המשרדים להשיג אישורים לקרוביה שלא ברחו בזמן מגרמניה. בלילות היא מְעֵנָה את נפשה במחשבות על קרוביה הלכודים בגרמניה. במיוחד היא דואגת לבעלה, שאותו היא מטפחת כאילו היה אחד מילדיה. בשובו מִבֵּיתָה של שירה, לאחר שהנריאטה שלחה אותו החוצה לטייל ולחלץ את עצמותיו, הרבסט עולה על משכבו בחדרו.

¹⁰ בשוודית: *Dödsdansen* – כותרת הדומה לזו של סיפורו של עגנון 'טויטענטאָנץ' משנת 1907, גרסתו המוקדמת בלשון יידיש לסיפורו 'מחולת המוות' משנת 1912.

מחדרה של הנריאטה בוקעת כעין אנחה – אנחה שנובעת מן הצער התוקף אותה כל אימת שהיא נכשלת בהשגת היתרי העלייה לקרוביה, אך הרבסט אינו שומע אותה מחמת אותה נהרה היוצאת מן הצל שבקיר (עמ' 164).¹¹ תיאור האנחה העולה מחדרה של האישה מזכיר תיאור דומה של האישה-האם-השכינה בשירו של ביאליק 'שירתי':

וּבְשִׁכְבָּהּ – זָמַן רַב תַּחַת גּוֹפָה הֶרְפָּה
נֶאֱנָחָה, נֶאֱנָחָה מִטָּה הַפְּרוּקָה,
כְּמוֹ חֲשִׁבָה הַתְּמוּטָה מִנֶּטֶל הַמְּצוּקָה –
וּלְחִישָׁה שֶׁל קְרִיאת שְׁמֵעַ בְּאַנְחוֹת טְרוּפָה
זָמַן רַב עוֹד הִגִּיעָה אֵלַי עַל-מִשְׁכָּבִי [...]
וּלְחִישָׁה חֲרִישִׁית וְאַנְחָה חֲרָבָה – – –

מן הראוי לזכור ולהזכיר כי גם האחות הרחמנייה עדה עדן, גיבורת סיפורו של עגנון 'עד עולם' (1954) – סיפור שלפי עדותה של אמונה ירון היה בתחילה חלק מן הרומן שירה, 'נתלש' ממנו וקיבל חיים משל עצמו – מתוארת בראש פרק ד' כמי ש'פולטת מילה שדומה לאנחה', אנחה המבטאת את ייסוריה של אישה שתפקידה להקל את ייסוריהם של בעלי הייסורים (האש והעצים, עמ' 328). במרוצת עלילת הרומן הרבסט מודה לא אחת שכל העול והצער והסבל מוטלים על אשתו. לא פעם הנריאטה הסובלת בחשאי משמיעה באוזני בעלה דברים מעודדים ומנחמים היוצרים אירוניה דרמטית, שכן הקורא יודע יותר מן הגיבורה, ומחייך לעצמו, או מחליף מאחורי גבה של הדמות קריצות עין אירוניות עם המחבר המובלע, על תמימותה של הדמות הנשית המסורה ועל עיוורונה. הנריאטה מגלה סימאון לנוכח בגידותיו של בעלה, ואף אינה רואה נכוחה את מצב קרוביה באירופה. הנריאטה היא 'אם הייסורים', דמות גדולה מהחיים שכל סבל העולם מונח על כתפיה, אך בו בזמן היא מתגלה כאדם השמח בחלקו, ואפשר לומר שחרף מגבלותיה וסימאונה החלקי היא האדם המאוזן וה'נורמלי' ביותר ברומן. רק לקראת סוף הרומן היא מגלה עייפות ויגע מן הנשיאה האין-סופית

¹¹ את השימוש של עגנון בתחבולה הספרותית הקרויה בשם 'סינסתזה' (שילוב של חושים), כשהוא מתאר את הרבסט שאינו שומע את האנחה מחמת הנהרה היוצאת מן הצל שבקיר, הוא היה יכול ללמוד מביאליק, שהרבה להשתמש בה. בסיפורו 'בבית אבא' (מתוך ספר המעשים) מסופר ש'אור מתוק האיר על הבית ועל אבא'. על צירוף סינסטטי זה ועל מקורו המקראי ותקדימיו ביצירת ביאליק ראו בספרי בדרך לבית אבא, תל אביב 2013, עמ' 88.

בעול, ומפסיקה לרוץ אחר 'צ'רטיפיקטים' בעבור קרוביה. בהריונה הרביעי היא מתכנסת בדל"ת אמותיה, וכשמגיעה לידיה איגרת, שפולה קינה על המצב, 'פטרה אותה באנחה וחזרה לענייניה כדרך רוב בני אדם באותם הימים' (עמ' 406).

כגילום דמותה של *Mater Dolorosa* ('האם הסובלת', או 'אם הייסורים') הנריאטה אכן מתייסרת בכל הייסורים וסופגת את כל הסבל בהכנעה ובאלם שפתיים. במהלך הרומן היא מתייסרת פעמיים בחבלי לידה, פעמיים נהרס גנה בידי רועים ערביים, היא סובלת בשקט את יחסו המחפיר של בעלה אליה, את האגוצנטריות הרבה שלו ואת העובדה שאין הוא מסייע לה בשום תחום מתחומיהם של חיי המעשה. אלמלא הפרופסור אלפרד ניי, רבו של מנפרד הרבסט, שהמליץ עליו שיקבלוהו לאוניברסיטה, היה הרבסט בוודאי מתקשה למצוא עבודה בארץ ישראל המנדטורית, מוכת הרעב והמחסור. משהתקבל לאוניברסיטה, די לו במשכורת הקבועה שהוא מביא למשפחתו כדי לפטור אותו מכל מלאכה, ואת שעות הפנאי הרבות העומדות לרשותו אין הוא מנצל לקידום מעמדו האקדמי, כי אם להנאות בנות חלוף. את כל מלאכת השתדלנות להשגת 'צ'רטיפיקטים' הנריאטה מנהלת בעצמה, בלי כל עזרה מבעלה. היא ממלאת את כל החובות המוטלות עליה ללא כל תלונה, ולכל היותר היא משמיעה אנחה חנוקה בלילה בשכבה לבדה על יצועה.

לשיא חסר תקדים בנכונותה לקבל את הדין ולסלוח לבעלה על כל מעשיו ומחדליו מגיעה הנריאטה לקראת סוף הרומן (בקטע שהוצא מן הספר ונשאר בעיזבון)¹², שבו הרבסט פורק מעליו את הסוד הכמוס הנורא ששמר כל הזמן בתוך הלב פנימה ומחליט לספר סוף סוף לאשתו את קורותיו של אותו ליל אהבה סוער שעבר עליו בחדרה של שירה בזמן הולדתה של בתם הרכה שרה. אם נרצה לדון את דמותה של הנריאטה לכך חובה, אפשר לומר עליה שהיא פלגמטית ובעלת מרה לבנה. אפילו כשבעלה מנסה לעורר את קנאתה ולספר לה על אותו לילה שבו התעלס באהבים עם האחיות שירה בעת שהיא התהפכה בצירה ('דיברנו היום על האחיות שירה עליך לדעת שבאותו לילה שאת פרפרת בייסורי לידה התעלזתי עמה באהבים') אין היא מתמלאת קנאה ואינה מתפרצת עליו בחמת זעם על מעשיו חסרי ההתחשבות, כי אם מבינה לרוחו ומבקשת לנחם אותו ולהרגיעו.

¹² ראו אמונה ירון, 'ש"י עגנון: שירה, פרקים מן העיזבון' (מבוא), בתוך הנ"ל ואחרים (עורכים), קובץ עגנון, א, ירושלים תשנ"ד, עמ' 28.

יתר על כן, היא מאשימה את עצמה ומייסרת את עצמה במחשבה שמאחר שבעלה לא מצא סיפוק בחיקה הוא נאלץ למצוא את סיפוקו בחיק אישה זרה שהעניקה לו מחסדיה והשביעה אותו אהבת בשרים. התנהגותה מצטיינת בשוויון נפש שמתוך גלות ובהרגשה אימהית כלפי בעלה, משוללת כל יצרים ליבידינליים. הנריאטה ('אימא' בפי הרבסט) אף מחזקת את התנהגותו האינפנטילית של בעלה, שפורק מעל כתפיו את כל תפקידיו המְרִיטליים-המשפחתיים ודואג לעצמו בלבד. דומה שעגנון התבונן כאן בעיניים בוחנות גם על חיי נישואיו שלו, מתוך רחמים על אשתו שנאלצה להתמודד עם אופיו הנרקסי של בעל אָמֶן השקוע בעולמות ערטילאיים ואיננו מטה לה שכם בהתמודדותה המתמדת עם מצוקות היום-יום.

לעומת זאת, אם נרצה לדון את הנריאטה לכף זכות, נוכל לקבוע כי היא לימדה את עצמה להבליג והפנימה כראוי את סוד הסובלימציה. למעשה היא מתנהגת כמו קדושה מעונה ו'אם הייסורים': היא מבינה לרוחו של בעלה המלומד, מצדיקה אותו וחומלת עליו, וזאת במקום להוכיח אותו על מעשיו הרעים ולהזדעק על העוול שהוא גורם לה. גם הוא עצמו אומר לה במפורש שמוטב היה לו קיללה אותו והטיחה בו דברים קשים, כי לא קל לו לשאת את שוויון הנפש שהיא מגלה כלפי חטאיו ומעלליו. יכולתה של הנריאטה לספוג את כל מכות הגורל ולומר עליהן 'אִמֶן' אכן מעלה אותה למדרגה של קדושה מעונה.

לעומתה עומדת שירה – שבדומה למרים, שדמותה משמשת לאחות הרחמנייה דגם קמאי, היא בת דמותה של הקדושה-הקִדְּשָׁה (מרים המדונה ומרים המגדלית בִּכְפִיפָה אחת). מאחר ששירה, שנוגעה כמו מרים אחות משה בנגע הצרעת, מתנתקת אף היא בסופו של דבר כליל מעולם החומר והיִצָּר ונהפכת לכעין נזירה, גם היא מתעלה במשתמע למעלת קדושה. יוצא אפוא שבסופו של דבר שתי הנשים המנוגדות שבחיי של מנפרד הרבסט מגיעות אל אותם מחוזות המתוארים בשירו של ביאליק 'הַצִּיץ ומת' כמקום שבו 'הַהֶפְכִּים יִתְאַחֲדוּ בְּשֶׁרֶשׁ'. אכן, בסוף הרומן הרבסט עוזב הכול מאחורי גוו, ומגיע למקום שבו הטומאה נהפכת לטִהָרָה והחטא נהפך לקדושה נזירית, המטהרת כל עוון.

ג. הנריאטה – אימא-אדמה

הן בתיאור האם 'אֵילַת הַבֵּית' בשירו של ביאליק הן בתיאורה של הנריאטה, 'אֵילַת הַבֵּית' העגנונית, לפנינו דמות שהיא גם אישה בשר ודם וגם דמות לאומית

איקוֹנאית, המלווה את קורותיו של עם ישראל בכל הדורות – בתקופות של חורבן ובתקופות של תחייה, ברגעים של ייסורי שאל וברגעים של לידה מחודשת. דומה שיותר משהנריאטה מייצגת את כנסת ישראל, כלומר את עם ישראל (עם זה בגלגולו הגלותי כיעקב 'ישב אֱהִלִים' השואף בכל מאודו ליישר את גוו וליהפך לישראל מיוצג באופן מובהק הרבה יותר בדמותו של בעלה מנפרד הרבסט), היא מייצגת את הארץ ואת מתיישביה החלוציים המבקשים לחדש ימיהם כקדם ולעבוד את האדמה. יעקב אבינו רואה בחלומו סולם המוצב בארץ וראשו בשמים. הרבסט מרחף רוב יומו בשפירר עליון, בעוד אשתו נטועה בארץ ובאדמתה. איילת האהבים שנתנוולה ונהפכה לאם הגדולה, הלאה ומרושלת האיברים מייצגת כמדומה את אדמת הארץ שאיבדה את יופייה ושאותה נטשו העם ואלוהיו, בעליו של הארץ, לטובת 'נשים זרות'. ולפעמים נדמה שהיא מייצגת את אדמת הארץ כולה – את תבל לכל אגפיה, בריבוי ברואיה.

עגנון, שכתב את הרומן ופרסמו בשנותיה הראשונות של המדינה, תיאר בו כמדומה את המעבר מן ה'נישואים' המסורתיים של יעקב יושב אוהלים עם האדמה, או עם הארץ שאליה התגעגע ואליה נשא תפילה בכל הדורות, אל ה'רומן' החדש והמסעיר עם נדיה-דינה, קרי, עם המדינה (או עם שירה הקרויה על שם סבתה שֶׁרָה – קרי, עם השררה והריבונות שהיהודי לא הורגל בהן באלפיים שנות גולה). הנריאטה מייצגת את הנשיות הקלסית, הבונה את עתיד העם והעולם, ואילו שירה הגברית, שאי-ודאות מגדרית אופפת את דמותה, מגלמת את הרוח המודרנית הסוחפת את העולם ואת האנושות, כמו אֶפְנָה חדשה, שקיומה אינו יציב ואינו מובטח לאורך זמן.

הנריאטה היא 'אימא-אדמה' או 'האם הגדולה' (*Magna Mater*) או 'סיבילה' (*Cybele*) מן המיתולוגיה הרומית, ואין לשכוח כי כבר בסיפור המוקדם 'לילות' משנת 1912 העניק עגנון לגיבורה את השם סלסבילה, המבוסס על השם המיתולוגי (*Cybele*). היא מגלמת ברומן את דמותה של רעיה יושבת בית ואשת חיל, שמחמת תנאי החיים הקשים התעיפה והזדקנה בטרם עת, עד כי נשכחו ממנה חובותיה כאשת איש שבעלה זקוק לאהבתה ולקרבתה הפיזית. בנקודת ההווה של הרומן היא פורשת מבעלה, אך במהלכו בני הזוג מתקרבים פעמיים, במקרה, ומגיעים למגע אינטימי, ולאחריו הנריאטה מגלה שהיא נושאת ברחמה עובר, פרי אהבתם.

הפוריות המדהימה המאפיינת את הנריאטה הלאה והמקומטת ניפרת גם בגינתה הפורחת. דומה שעגנון רומז שאנשים כדוגמת הנריאטה הרבסט, שהגיעה ארצה בזכות השקפתה הציונית, הגיעו כדי לבנות את הארץ ולהיבנות בה, אף הביאו אתם את אהבת האדמה של אבותיה, ילידי גרמניה, שמשיכתם אל האדמה ואל גידוליה הייתה לשם דבר. רעיון זה נסתאב לימים ונתגלגל בססמה *Blut und Boden* (דם ואדמה), המבטאת אידיאולוגיה המתבססת על טוהר הגזע ועל שייכות לקרקע. אמנם בני הזוג הרבסט ברחו מפני נושאי דגלה של אידיאולוגיה זו, שביקשה לטהר את גרמניה מיסודות זרים אך עם זאת, הם התחנכו לאורה והפנימו את ערכיה הבסיסיים. בני הזוג הרבסט, והנריאטה במיוחד, רואים בתרבות האורבנית של יושבי העיר המנותקים מן הטבע 'תרבות של אספלט'. אידיאולוגיה גרמנית זו של *Blut und Boden* העלתה על נס את דמות האישה האיכרה, החסונה והוולדנית, וכזאת היא הנריאטה, שעם הגיעה ארצה היא מחפשת ומוצאת 'חלקת שדה' כדי לעבוד את האדמה ולהיצמד לקרקע.¹³

הנריאטה עובדת את האדמה, נצמדת לביתה ולגינתה במסירות ובהתמדה. היא נשארת בשכונת בקעה המסוכנת למגורים אך ורק כדי שלא תיאלץ לנטוש את גנה הפורח ואת גידוליו המלבבים. במאמציה מחבלים שוב ושוב הרועים הערביים, הפורצים את גדר גנה ובוזזים את יבוליה. ניפר שעגנון האמין כי אנשי המדבר זורעים בארץ הרס ושממה, כי לכך נוצרו, ואילו החלוצים מבקשים להפריח את השממה ולהפוך אותה לארץ נושבת. יתר על כן, שכנם של בני הזוג הרבסט, היהודי המומר שכרסון, מנסה לשכנע את הרבסט שאין הערבים יוצאים דווקא נגד היהודים, שהרי הם הורסים גם את גנו, הגם שהם יודעים היטב כי הוא נוצרי.

אליבא דעגנון, הערבים הם אנשי המדבר המדברים כל חלקה פורחת והופכים אותה לארץ צייה צחיחה, ואחת היא אם מדובר ביישוב יהודי אם לאו. באירוניה חדה כתער עגנון רומז כאן מי הם בוני הארץ ומי הם מחריביה, ומקונן על כך שאת העצים שילדי ישראל נוטעים בט"ו בשבט הערבים עוקרים ומשתמשים בהם לחמם את תבשיליהם, ואילו החיילים האנגלים מתעלסים תחתיהם עם צעירות מופקרות (עמ' 353–362). בסיפורו 'תחת העץ' (1934) שם עגנון דברי שבח על

¹³ השוו לשימוש בצירוף 'חלקת השדה' בסוף פרק ו' של הסיפור 'יום אחד' (מתוך תכריך של סיפורים, עמ' 27): 'לעת עתה עובדים הם את חלקת השדה שחכרו מידי איכר שבכפר למחר יעבדו את אדמת ארץ ישראל'.

החלוצים בפי השר הישמעאלי ('מיד פתח השר ודרש בשבח שעושים מדברות של ארץ ישראל גנים ופרדסים ומוסיפים כפרים ויישובים'). קל להרוס וקשה לבנות, נאמר כאן בין השיטין, ועל כן לבם של מנפרד והנריאטה הרבסט נתון לבוני הארץ ולמוסרים את נפשם על הגנתה. המאבקים על המרחבים הטריטוריאליים, להבדיל מן המאבקים האידיאולוגיים, המתבטאים ברומן שירה בטכניקה של הקטנה (דימינוטיב) באמצעות תיאור גנם של בני הזוג הרבסט הנפרץ פעמים אחדות, קשורים בראש וראשונה בדמותה של הנריאטה. הנריאטה, אימא-אדמה, היא שנאחזת בקרקע ומטפחת את הגן, והיא שובלת יותר מאחרים בשל כל אירוע של 'עקירת נטוע'.

ניכר שהמספר, וכמוהו גם עגנון הניצב מאחורי הקלעים, מגנה את הרבסט על שאינו עוזר לאשתו, ידועת הסבל והמכאוב, במאמציה הסיזיפיים לשמר את גנה ולהשיג היתרי עלייה (ובמשתמע, עגנון מגנה כאן גם את עצמו ואת חבריו הסופרים והחוקרים על האגוֹצנטריות שלהם כלפי משפחותיהם וכלפי החברה שבתוכה הם חיים ופועלים). המספר, היודע יותר ממה שיודעות הדמויות, יודע היטב ש'שם בברלין ובפרנקפורט ובלייפציג ובשאר ערי אשכנז אחים ואחיות וגיסים וגיסות ודודים ודודות נמקים והולכים, ואם אתה שוהה מלהעלותם הרי הם פִּלִים מן העולם' (עמ' 91). בעת פרסום פרקיו הראשונים של הרומן, אחרי המלחמה והשוואה, אמירה כזו כבר נשאה בחובה אירוניה דקמטית מרה, שהרי אותם בני משפחה שלא הועלו בזמן באמת כבר פָּלוּ מן העולם בידי הנאצים. אירוניה דקמטית מרה שבעתיים עולה בספר בעת שחזור שיחתם של בני הזוג הרבסט עם טגליכט שָׁפָה הם מהרהרים על התמורות שאירעו בחייהם בשנים האחרונות: קודם הביעו קרוביהם את פליאתם על שהם עולים לארץ, ועכשיו אותם קרובים דוחקים בהם שיחלצו אותם מגרמניה ויעלו לארץ:

אין לך כל דואר ודואר שבא מגרמניא שאינו מביא חבילי חבילות של מכתבים משם. אותם שהיו משתוממים על מנפרד ועל הנריאטה על שהניחו את גרמניא והלכו לארץ מדבר דוחקים עליהם במכתבים להוציאם מגרמניא ולהעלותם לארץ ישראל, שאם לאו אבודים הם. (עמ' 135)

הנריאטה, העושה כל מאמץ כדי להעלות את משפחתה ואת קרוביה ארצה, היא דמות ארצית ומעשית עד מאוד, אך גם אינה משוללת רוחניות (היא אוהבת שירה

גרמנית בכלל, ואת שירת ריינר מריה רילקה ושטפן גאורגה בפרט). לבתה שנולדה ביום שנפטרה אם בעלה היא מחליטה על דעת עצמה לקרוא בשם 'שרה' על שמה של חמותה המנוחה (עמ' 34). שמה של האם המנוחה – 'סֶרְפִינָה' – רומז לשרפים, ומכאן שלפנינו שם שמימי ומלאכי (כמו השם אֶרֶאלה = אניילה [Angela] מן הרומן העגנוני אֹרֶיחַ נטה ללון). לבנה קוראת הנריאטה בשם 'גבריאל', אף הוא שם שמימי ומלאכי, ולא 'שלמה יהודה' (שי"ר) כפי שרצה לקרוא לו אביו-מולידו (כמסופר בנוסח מוקדם של הרומן).¹⁴ הנריאטה קשורה אפוא הן לעולמות העליונים הן לעולמות התחתונים, כשם שבמקורות נזכרת 'ירושלים של מטה' בצד 'ירושלים של מעלה'. ואולם, בעיקרו של דבר היא מתוארת כמי שצמודה אל הקרקע – כ'אימא-אדמה' ולדנית ופורייה שהבִּכְהָ שורה בכל מעשי ידיה. היא מתיישבת בשכונה ערבית בעלת אופי כפרי שבפאתי ירושלים, מגדלת את גידולי הגן בידע ובאהבה ואף מלמדת את תושבות השכונה הערביות כללים נכונים של היגיינה ותזונה. אמנם היא כבר איבדה את יצְרִיָהּ הליִבִּיִּדְנִילִים, אך גם אין בה שמץ מִיֶּצֶר הרע. את טובה ואת שְׁפֵעָה היא מעניקה לכל סובביה – ללא הבדל דת, מין וגזע.

אכן, הנריאטה היא אישה ארצית, המחוברת לקרקע ולקרקע המציאות, והיא המנהלת את בית המשפחה ('עקרת בית', במובן של עיקרו של הבית) בכישרון ובידע. כאשר עלתה ארצה עם בעלה, חלומה היה לטעת גינה ולהעלות על שולחנה את פרי גנה: 'שהייתה אומרת אעלה לפלשתינא ואקח לי שדה ואטע גן ככל החלוצים' (עמ' 204). האם כאן ביקש עגנון לקיים את הבטחתו בסוף הרומן תמול שלשום – לכתוב רומן בשם חֵלְקֶת הַשְּׂדֵה, שיתאר את חיי החלוצים בארץ ישראל? הנריאטה מגלמת את הצד המעשי והארצי של החֲזָרָה לארץ – את עבודת האדמה ועמל הכפיים (הצירוף 'חֵלְקֶת שדה' מופיע במגילת רות בהקשר החקלאי). ואולם, צירוף מקראי זה מעלה גם את זכר הפסוק המקראי מסיפור יעקב, שקנה חֵלְקֶת שדה מאנשי שכם כדי להקים שם מזבח לאלוהי ישראל: 'וַיֵּקֶן אֶת חֵלְקֶת הַשְּׂדֵה אֲשֶׁר נָטָה שָׁם אֶהְלֹ' (בראשית לג, יט). הארצי והרוחני, החילוני והדתי, מתלכדים אפוא גם בצירוף 'חֵלְקֶת שדה', הנראה מִמָּבֶט ראשון כאילו אין הוא

¹⁴ השם 'סֶרְפִינָה' מקורו ב'שרפים' של סיפור גן-העדן, כבדותו של הדוד סֶרְפִים בסיפורו של ביאליק 'מאחורי הגדר' (סיפור שהוא גרסה מודרנית ומסורסת של סיפור גן-העדן שבמקרא); ויש עוד מאפיינים של מלאכים בדמויות אחרות ברומן, המלא בדמויות דיאבוליות מעוקמות והזויות מתחום ה'סֶטְרָה אחרא' ודמויות יְשָׁרוֹת ותמימות מתחום האֶנְגֵּלוֹגִיָה (תורת המלאכים).

מציין אלא את חלקת האדמה החקלאית הפשוטה שהנריאטה נוטעת בה את גנה.

מנפרד הרבסט, שהוא איש רוח ואיש מדעי הרוח, הוא בן בְּנֵה של סבתו סרפינה, שאחדות מתכונותיה המלאכיות עברו אליו בירושה. כמו אחד ממלאכי אל עליון, גם הוא מרחף בעולם הרוח, בשפירר עליון, מנותק מעולם המעשה השפֵּל – מן החיים והמונח. כל ענייני היום-יום ממנו והלאה, וכל חייו נתונים לתחומי מחקרו ולעולמו הפנימי. גם העניין שהוא מגלה בנשים לא נועד אלא למענו – להשביע את עיניו ואת נפשו התְּרוֹת אחר 'בריות נאות'. הנריאטה, לעומתו, היא בת בְּתֵה של אותה בת יחידה שנותרה בחיים מכל צאצאיו של רבי זעקיל, שפירוש שמו 'שק קטן' מעיד על השק, או התרמיל, שנישא על כתפיו. אבי השושלת שאליה מתייחסת הנריאטה – אב טיפוס של היהודי הנודד – ליווה את גדודיו של הדוכס מְאָתֵר לְאָתֵר, מארץ לארץ, עד שבא יום אחד אל מיטיבו וביקש ממנו מקום מנוחה ('אם ישר לפני רום מעלת כבודו יצווה לתת לי חלקת שדה להוציא לחם מן הארץ ולהשכין בה עצמותי בבוא יום פקודתי' [עמ' 47]).¹⁵ כשהגיע לגיל שישים, לאחר מות אשתו, קידש אבי השושלת נערה בת ארבע-עשרה, בת זקוניו של חזן בית הכנסת, ועד יום מותו בגיל שמונים היא ילדה לו עשרים בנים ועוד בת אחת נולדה לאחר מותו. אחד מבניה של בת החזן היה רבי זעקיל, והוא העמיד שישה צאצאים, 'אבל לא כולם נשתיירו חיים',¹⁶ ואחת מנכדותיו היא הנריאטה, אשת מנפרד הרבסט. יוצא אפוא ש'מעשה אבות סימן לבנים'. סבתו של מנפרד מתחום המלאכים הגיעה לעולם, ואילו הנריאטה הארצית, שביקשה לעצמה 'חלקת שדה', חזרה על בקשתו של אחד מאבותיה, שביקש מהדוכס 'חלקת שדה' במקום מושבו בגולה. דא עקא, השדה שהאדם מוציא ממנו את לחמו הפך לגבי סבי סבה של הנריאטה שדה של קבורות וקטל.¹⁷ מעל לסיפור מרחפת משאלתו של עגנון ש'חלקת השדה' בארץ תהיה מקור חיים ולכל תיהפך בארץ ישראל מוקפת האויבים ל'חלקת שדה' מורבידית; שהשדה יהיה לשדה קמה נותן לחם, ולא לשדה קרב הנוטל את חייהם של דור ההמשך (פרקיו הראשונים של הרומן נתפרסמו בעיצומה של מלחמת העצמאות, שגבתה מחיר דמים כבד).

¹⁵ קובץ עגנון (לעיל, הערה 12), עמ' 47.

¹⁶ מן הראוי לבחון את מקומו המרכזי של השורש שי"ר (אחי השורש שא"ר) ברומן שירה. לאורך הרומן פזורים עשרות משפטים, אם לא למעלה מזה, ששורש זה (בהוראתו שנתגלגלה מן הארמית – לשייר) משולב בתוכם.

¹⁷ הצירוף 'חלקת שדה' משולב במרחבי יצירתו של עגנון, לסוגיה ולתקופותיה, ותמיד הוא טעון במשמעות אופטימית וקונסטרוקטיבית מזה, ובמשמעות מקברית מזה.

דמותה של הנריאטה מדגימה את מה שכינתי בספריי על עגנון 'פואטיקה של מצבי תיק"ו'.¹⁸ עגנון יצר ביצירותיו מהלכים חידתיים ומצבי תיק"ו חידתיים, שאינם מאפשרים לקורא לקבוע מסמרות לגבי הנפשות הפועלות ולדרוש בשבחן או בגנותן. כתיבתו היא כתיבה מודרניסטית המשאירה את הקורא במבוכה ובאבדן כיוונים, וזאת בניגוד לרומן הֶאָלִיסְטִי של המאה התשע-עשרה, שבו הקורא עומד על קרקע מוצקה. הרומן הֶאָלִיסְטִי התגלה תכופות כרומן של תזה (*roman à thèse*) המסופר מפיו של מספֶּר כול-יודע (*omniscient*) – מספֶּר שהדמויות וכל שבילי עולמן נהירים לו. עגנון נהג לקלוע את דמויותיו למצבים עמומים ש'מַעְבֵּר לרע ולטוב', עדות לכך שדמויות אלו חיות ופועלות בעולם מודרני, בתר-ניטשאני, שהאמתות הישנות קרסו בו. גיבוריו, לרבות דמות המספֶּר – ובמקביל גם קוראיו – שרויים לפיכך במצב של דיסאוריינטציה, והמחבר המובלע אינו מושיט להם יד מנחה ואינו משמש להם פֶּה ומורה נבוכים. במקום אמת אחת ובלעדית, לפנינו רסיסים של אמתות חלקיות, כמקובל בִּשְׂמוֹנוֹת הֶאָלִיסְטִיִּים של המאה העשרים והמאה העשרים ואחת.

ואכן, דמותה של הנריאטה מעמידה מול הקורא והפרשן סְדֵרָה של מצבי תיק"ו חמקמקים: האם הנריאטה דומה לחלוצים, לעובדי האדמה, שאתם היא מזדהה? כן ולא. היא אוהבת את גינתה ומטפחת אותה, אך ככלות הכול היא מתגוררת בשכונה עירונית, ולא בהתיישבות העובדת. האם היא אישה טובה לבעלה? כן ולא. היא אמנם מטפחת אותו ומקדישה את חייה למענו, מנחמת אותו בצר לו ודואגת לכל מחסורו, אך מאז שנזדקנה היא דוחפת אותו לזרועותיהן של נשים זרות, בין שבהיתול ובין משום שמאסה בחיי אישות (בעוד שדחפיו שלו עדיין לא שככו ולא באו על סיפוקם). האם היא אם טובה? כן ולא. היא מקדישה את כל חייה למען ילדיה, אך אף על פי שניחנה בגוף אימהי וחסון, אין בכוחה להניק את ילדיה, והיא שוכרת להם מינקת אחר מינקת. האם 'חֶלְקֶת הַשְּׂדֵה' שהיא מבקשת לעצמה מעידה על הפריון ועל החיות האצורים בה? כן ולא. היא פורייה ומגדלת באהבה את ילדיה ואת פירות גנה, אך ביתה ניצב בלב שכונה ערבית עוינת, וניכר חששו של המחבר המובלע פן תיהפך חס וחלילה 'חֶלְקֶת הַשְּׂדֵה' המבלבלת לחלקה מְקַבְרִית – לבור רקב וקבר. האם היא מיטיבה עם שכנותיה הערביות? כן ולא. היא

¹⁸ ראו בספריי ש"י עולמות (לעיל, הערה 7) עמ' 124–134; בדרך לבית אבא (לעיל, הערה 11), עמ' 248–254.

מלמדת אותן כללי היגיינה ותזונה נכונה, אף משאילה להן מאזניים כדי לשקול את התינוקות שנולדו להן, אך ככלות הכול הן אינן מרוצות מפלישתה לתחומן ורואות בכך הסגת גבול. הנריאטה היא אימא-אדמה, והיא ניצבת בשתי רגליה על קרקע המציאות, אך היא גם נמשכת אל עולם הרוח ואוהבת את שירת רילקה ואת שירת גאורגי (עמ' 195, 203). היא מתנזרת מחיי אישות וישנה במיטה נפרדת מבעלה, ובכל זאת היא נענית לו פעמיים במהלך הרומן, ואחרי כל אירוע כזה היא מגלה להפתעתה שגם לעת בלותה לא איבדה את פוריותה, כשם שהאומה הזקנה גילתה מחדש את אוֹנִיָּה ואת פוריותה בשנות המאבק על עצמאותה, בעודה אוספת את שארית כוחותיה הפיזיים והנפשיים, אחרי השואה ומוראותיה.

באקספוזיציה של הרומן אורח נטה ללון עגנון מפגיש את קוראיו עם דמותו של דניאל ב"ח. דניאל ב"ח מוביל את המספר אל בית המלון כשהוא מדדה כשודד ים על רגל של עץ. לראשי התיבות ב"ח יש שלושה פירושים לפחות: 'בן חזן', 'בית חדש', 'בן חורין'. כל האפשרויות מתאימות לדניאל ב"ח, גם ברצינות וגם בצנינות: דניאל ב"ח הוא אמנם בנו של חזן, אך הוא מְדיר את רגליו מבית הכנסת; אין לו כסף להקים בית חדש, והוא אף אינו בן חורין. אף על פי כן הוא בן חורין (במובן של חופשי מאמונה), כמו 'קרוב' ירוחם חופשי. גם הנריאטה היא נצר לבת חזן, אך היא מקימה בית חדש והיא חופשייה ומשוחררת – הן מִדת וממצוות, הן מקשרי משפחה מכבידים (החופש מנת חלקה של הנריאטה הוא חופש מפוקפק ודאוב, שהרי קרוביה חדלו להציק לה בדרישותיהם, שכן נספו בוודאי, ובעלה עומד לעזוב אותה ואת הבית הנאה שטיפחה למענו ולמען ילדיה).

הנריאטה היא דמות ארצית, אך גם מגלמת את השכינה, שהיא ישות רוחנית וטרנסצנדנטית. שירה היא *spiritus mundi* (רוח העולם) – אחות רחמנייה שמטפלת בכל אדם הזקוק לעזרה רפואית, ללא הבדל דת, מין וגזע; אך היא גם רוח רפאים שעלתה ובאה מעולם השאול כדי לפתות את הרבסט שימכור את נשמתו לשטן, יבגוד באשת נעוריו הטובה והרכה, בעבור רגעי תשוקה אחדים שיחזירו לו את עלומיו. לפנינו מאבק בין שתי נשים על נפשו של מנפרד הרבסט – האחת פורייה, נשית ואימהית, והשנייה גברית וספק אֵילוניית; האחת אשת חַיִל צופייה הליכות ביתה, והשנייה אישה עצמאית ומודרנית הנעלמת לא אחת מביתה לתקופות ממושכות מבלי להשאיר אחריה עקבות; האחת דואגת לבעלה

ומספקת לו את התנאים לחיי יצירה חסרי דאגה, והשנייה מסכסכת את דעתו ומרחיקה אותו משולחן עבודתו.

הנריאטה היא קרקע עולם, ושירה היא רוח סופה, רוח סועה הבאה ונעלמת כלעומת שבאה. הרבסט עצמו מבטא את הניגוד בין שתי הנשים שבחיו שעה שהוא מתאר את שירה כמי ש'פושטת ידה הקשה על נשים רכות' (עמ' 7). בגמרא נאמר על הצדיקים שאינם 'פושטין ידיהן בגזל' (חולין צא ע"א). שירה שלפי 'הסיפור הפשוט' אינה צדקת, פושטת את ידה הקשה וגוזלת את בעלה של המטופלת שלה, אישה טובה ואימהית שהגיעה לבית החולים לילדות לאחר ששנים רבות נעצרה מלדת. הרבסט אומר לא אחת שהנריאטה טובה ויפה משירה, ואף על פי כן לבו יוצא אל שירה:

מסתכל הרבסט בשירה ואינו אלא תמיה, מה מצאתי בה, שאני דבוק אחריה. אם הרגל יש כאן, הרי בהנריאטה רגיל אני יותר, והנריאטה נאה הימנה וטובה ממנה [...] אינו מספיק להביט הרבה עד שלבו מפרסם לצאת. (עמ' 177)

ניסוח זה מבוסס על הנאמר במשנה בסוף מסכת גיטין: 'בית שמאי אומרים, לא יגרש אדם את אשתו אלא אם כן מצא בה דבר ערווה, שנאמר (דברים כד, א) כי מצא בה ערוות דבר. ובית הלל אומרים, אפילו הקדיחה תבשילו, שנאמר (שם) כי מצא בה ערוות דבר. רבי עקיבא אומר, אפילו מצא אחרת נאה הימנה, שנאמר (שם) והיה אם לא תמצא חן בעיניו' (גיטין ט, י). והרי הנריאטה טובה משירה ו'נאה הימנה', ולפי שורת ההיגיון צריך מנפרד להישאר בבית עם אשתו הטובה, הרכה והאימהית, ולשמור על שלמות משפחתו.¹⁹ דיון הלכתי זה מהדהד גם מדברי תמרה, המדברת על הרומנים שהיא קוראת:

¹⁹ לפי מכתבו של עגנון לברוך קורצווייל על שירה (ראו ליליאן דבי-גורי [עורכת], קורצווייל עגנון אצ"ג: חילופי איגרות, רמת גן 1987, עמ' 26–27) הרומן החל להיכתב בשנת 1940, אך דומה שעגנון התכוון בדבריו אלה לפרקים מוקדמים שנכתבו בסוף שנות השלושים ונגנזו (שבהם הדמות הנשית המפתה את מנפרד הרבסט היא הרופאה הגרמנייה הדוקטור יוזפינה קרויטמאיר, ולא האחות שירה). כעשור קודם לכן יצאו בעברית רומנים על חיי נישואים מזוכיסטיים, כגון ספרו של דוד פוגל חיי נישואים (1929–1931) וספרו של אליעזר שטיינמן זוגות (1930).

בעלי הרומנים הטובים נותנים לאמנון שתצא נפשו אלף פעמים עד שנושא את תמר. – ותמר יושבת לה כל הימים בהשקט ובטחה וממתינה. – למה לא תשב לה במנוחה, הרי היא יודעת מראש שכל תכליתו של אמנון אינה אלא היא. – ואם אמנון מוצא לו אחרת, נאה הימנה? [...] – אם אמנון הוא שוטה שכזה אינו כדאי שאשים לבי עליו אפילו שעה קלה. (עמ' 462)

סוף הרומן עשוי ללמדנו שהאהבה עיוורת: ככלות הכול מנפרד הרבסט הולך שְׁבִי אחר מדוחיה של האחות שירה וזונח את רעייתו הטובה, הנאה והנאמנה. הסיבות שהביאוהו למעשה כה זר ומוזר, המשולל כל היגיון והגינות, אינן עולות בספרו של עגנון באופן גלוי ומפורש, וייתכן שאחת התשובות על שאלה זו נעוצה בדבריו של החכם מכל אדם, שקבע שהחידה המופלאה ביותר מכל החידות היא חידת 'דֶּרֶךְ גִּבֹר בְּעֶלְמָה' (משלי, יט).